

ДРОЗДОВ Олександр Михайлович

професор, доктор юридичних наук,
заслужений юрист України, адвокат,
член Комісії з питань правової реформи при
Президентові України,
член Апеляційної палати НАЗЯВО,
член Науково-консультативних рад при
Конституційному Суді України та Верховному Суді,
почесний професор кафедри кримінального права та
кримінології, міжнародного публічного права та
міжнародних відносин Юридичного факультету
Університету Барселони,
адвокат-партнер Адвокатського об'єднання «Лапчинський та партнери»
(м. Барселона, Королівство Іспанія)
професор кафедри кримінально-правових та
адміністративно-правових дисциплін Юридичного факультету
ПВНЗ «МЕГУ імені академіка Степана Дем'янчука»,
(м. Рівне, Україна)
доцент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(м. Харків, Україна)

ДРОЗДОВА Олена Валеріївна

доцентка, кандидатка юридичних наук, адвокатка,

почесна професорка кафедри кримінального права та
кримінології, міжнародного публічного права та
міжнародних відносин Юридичного факультету
Університету Барселони
(м. Барселона, Королівство Іспанія)
доцентка кафедри кримінально-правових та
адміністративно-правових дисциплін Юридичного факультету
ПВНЗ «МЕГУ імені академіка Степана Дем'янчука»,
(м. Рівне, Україна)

In absentia у часи пандемії: як ЄСПЛ зважує право на особистий захист

і ефективність правосуддя

(аналіз рішення у справі Vasile Rusu v. Romania)

I. Пандемія Covid-19 загострила стару процесуальну дилему: як поєднати право обвинуваченого на особисту участь у судовому розгляді з необхідністю запобігати затягуванню та забезпечувати ефективність правосуддя. Рішення ЄСПЛ у справі Vasile Rusu v. Romania фіксує критерії допустимості розгляду апеляції без особистої присутності заявника за умов, коли держава вжила всіх розумних заходів для забезпечення його участі, але сторона фактично не співпрацювала.

У справі Rusu Суд окремо акцентував на: (а) доведеності актуального знання заявником про перебіг апеляції; (б) пропорційності відмови відкладати засідання під час COVID-19 за наявності попередніх відкладень та пасивності

сторони; (в) альтернативних механізмах участі (відеоконференція, судове доручення) та межах обов'язку суду ініціювати їх застосування.

II. Факти. Заявник 1963 р. н., мешканець Бухареста; представлений адвокатом. Уряд представляла урядовий агент.

1. *Обвинувальний акт.* 25.07.2017 прокурори Тімішоари передали до суду 11 осіб, серед них заявника (директора компанії), за підозрою у співучасті в ухиленні від сплати податків, «участі *lato sensu* (*participație împroprie*)» у відмиванні коштів та створенні організованої злочинної групи. Докази: фінансові документи, експертиза, перехоплення дзвінків, показання. Заявника допитували під час досудового розслідування і після повідомлення про підозру.

2 *Перша інстанція.* 02.04.2019 Окружний суд Арада визнав заявника винним у співучасті в ухиленні від податків і «участі *lato sensu*» у відмиванні коштів, призначив 6 років ув'язнення; за рецидив активував попереднє умовне покарання — загалом 9 років. За цивільним позовом: солідарно стягнуто 14 195 391 RON (\approx 2 981 348,13 EUR) та конфісковано 53 067,45 RON (\approx 11 145,34 EUR). Заявник на суд не з'являвся; його захищав призначений адвокат.

3. *Апеляція.* 04.04.2019 заявник подав апеляцію факсом, обіцявши викласти підстави окремо; просив надсилати документи на адресу у Сполученому Королівстві (надав договір оренди). Апеляції подали також Мінфін (щодо суми) і прокурор (щодо кваліфікації та суворості покарання).

Заявника викликали за адресою у Великій Британії; призначили захисника; за його клопотанням слухання відклали для залучення обраного захисника; згодом замінили призначеного адвоката через конфлікт інтересів. Поштові повідомлення у Британії зникали («втрачені»). Суд організував *судове доручення* (*letter rogatory*) до британської поліції та

дублював виклики електронною поштою на адреси, якими користувався заявник. Поліція кілька разів не застала заявника, але сусіди підтвердили, що він там мешкає.

Через труднощі з викликом його апеляцію виділили в окреме провадження. На тлі COVID-19 заявник просив зупинити провадження або відкласти слухання 29.04.2020 через неможливість приїзду (скасування рейсів/карантин). 29.04.2020 суд відмовив у зупиненні (справи про відмивання коштів не зупиняються) і у відкладенні (численні попередні відкладення; ознаки зволікання), розглянув апеляцію за участі призначеного захисника і 13.05.2020 залишив вирок без змін (із корекцією цивільної частини — скасовано конфіскацію 53 067,45 RON).

4. *Надзвичайна скарга про анулювання (contestație în anulare)*. 05.09.2020 заявник оскаржив фінальне рішення, стверджуючи, що слухання відбулося без належного виклику і попри об'єктивну неможливість прибути через COVID-19. 08.09.2020 Апеляційний суд Тімішоари відхилив скаргу: заявника викликали належно (включно із судовим дорученням і оголошенням на дошці суду); він знав про дату 29.04.2020, бо сам просив відкласти; навіть якщо не міг прибути, він повідомив про це, тож підстав для анулювання не було. 10.05.2023 його затримали для відбування покарання.

5. *Нормативнi рамка*. Указ Президента Румунії № 195/2020 (надзвичайний стан через COVID-19): суди продовжують роботу у невідкладних справах; максимально використовують відеозв'язок та електронні засоби; кримінальні провадження загалом зупиняються, крім справ, зокрема, про відмивання коштів. Закон № 302/2004 про міжнародну правову допомогу: судові доручення та допити через відеозв'язок; відеодопит можливий за згоди підсудного і за наявності домовленості між державами.

Витяги з КПК Румунії: виклики, у т. ч. для осіб за кордоном, альтернативні канали (електронна пошта); можливість оголошення на дошці суду; розгляд за відсутності підсудного за певних умов; підстави для надзвичайної скарги — якщо особу не викликали належно або вона не могла з'явитися й не мала змоги повідомити суд.

6. *Скарга* подана заявником за статтею 6 §§ 1 і 3 (с) Конвенції — право на справедливий суд і право захищатися особисто або через обраного захисника.

7. *Доводи сторін*. Заявник стверджував: не був належно викликаний; не міг прибути через COVID-19; суд мав зупинити або відкласти; не користувався email; не знав про виділення провадження. Уряд наполягав: зроблено всі можливі кроки для його участі (пошта, судові доручення, email, неодноразові відкладення); заявник зволікав і уникав; захист призначеними адвокатами був ефективним.

III. Оцінка Суду

(a) Загальні принципи

(i) Загальні зауваги

56. Право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6, є беззастережним. Втім, зміст справедливого суду не може визначатися єдиним незмінним правилом і залежить від обставин конкретної справи (див. *O'Halloran and Francis v. the United Kingdom* [ВП], №№ 15809/02 і 25624/02, § 53, ECHR 2007-III). Головним завданням Суду за пунктом 1 статті 6 є оцінка загальної справедливості кримінального провадження (див., серед багатьох інших джерел, *Tahquet v. Belgium* [ВП], № 926/05, § 84, ECHR 2010; *Schatschaschwili v. Germany* [ВП], № 9154/10, § 101, ECHR 2015;

i Ibrahim and Others v. the United Kingdom [ВП], № 50541/08 та ін., § 250, 13 вересня 2016 року).

(ii) Розгляд *in absentia* і присутність на апеляційному слуханні

57. Хоча про це прямо не сказано в пункті 1 статті 6, об'єкт і мета цієї статті загалом свідчать, що особа, «обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення», має право брати участь у слуханні. Зокрема, підпункт (с) пункту 3 гарантує «кожному, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення», право «захищатися особисто», і важко уявити, як можна реалізувати ці права без присутності (див., серед іншого, *Sejdovic v. Italy* [ВП], № 56581/00, § 81, ECHR 2006-II; також *Colozza*, там само, § 27, і *Belziuk v. Poland*, 25 березня 1998 р., § 37, Reports 1998-II).

58. Хоча провадження за відсутності обвинуваченого саме по собі не є несумісним зі статтею 6 Конвенції, безперечно має місце відмова у правосудді тоді, коли особа, засуджена *in absentia*, надалі не може домогтися від суду нового вирішення по суті висунутого обвинувачення — як у правовому, так і у фактичному вимірах — за відсутності недвозначного встановлення, що вона відмовилася від права з'явитися і захищатися (див. *Sejdovic*, там само, § 82; також *Colozza*, там само, § 29; і *Somogyi v. Italy*, № 67972/01, § 66, ECHR 2004-IV), або що вона мала намір уникнути суду (див. *Medenica v. Switzerland*, № 20491/92, § 55, ECHR 2001-VI).

59. Конвенція залишає державам-учасницям широкий простір розсуду щодо вибору засобів, які забезпечують відповідність їхніх правових систем вимогам статті 6. Завдання Суду — визначити, чи досягнуто результату, якого вимагає Конвенція. Зокрема, процесуальні засоби на національному рівні мають бути ефективними тоді, коли особа, яку обвинувачено, ані не відмовилась від права бути присутньою і захищатися, ані не намагалася уникнути суду (див. *Medenica*, § 55; *Somogyi*, § 67).

60. Крім того, на особу, яку обвинувачено у кримінальному правопорушенні, не можна покласти тягар доведення, що вона не намагалася уникнути правосуддя або що її відсутність була зумовлена форс-мажором (див. Colozza, § 30). Водночас національні органи можуть оцінювати, чи навів обвинувачений поважні причини своєї відсутності або чи є в матеріалах справи підстави для висновку, що він був відсутній з причин поза його контролем (див. Sejdivic, § 88; також Medenica, § 57).

(iii) Повідомлення про слухання

61. Право на публічний розгляд було б позбавлене змісту, якби сторону не було поінформовано про слухання таким чином, щоб вона мала змогу взяти в ньому участь, якщо вирішить скористатися наданим національним правом правом з'явитися (див. Yakovlev v. Russia, № 72701/01, § 21, 15 березня 2005 р.; Vyacheslav Korchagin v. Russia, № 12307/16, § 64, 28 серпня 2018 р.).

62. Пункт 1 статті 6 не може тлумачитися як такий, що надає сторонам право вимагати конкретну форму вручення судових документів, наприклад лише рекомендованим листом (див. Kolegovy v. Russia, № 15226/05, § 40, 1 березня 2012 р.; Perihan and Mezopotamya Basin Yayın A.Ş. v. Turkey, № 21377/03, § 39, 21 січня 2014 р.; i Avotiņš v. Latvia [ВП], № 17502/07, § 119, 23 травня 2016 р.). Водночас в інтересах належного здійснення правосуддя сторона має бути повідомлена так, щоб вона знала дату, час і місце слухання і мала достатньо часу для підготовки та явки (див. Kolegovy, § 40; Aždajić v. Slovenia, № 71872/12, § 48, 8 жовтня 2015 р.; i Vyacheslav Korchagin, § 65).

(b) Застосування цих принципів до цієї справи

(i) Попередні зауваги

63. Суд зазначає, що скарга заявника стосується його права захищатися особисто у розумінні участі в апеляційному провадженні та особистого викладення позиції під час розгляду апеляційним судом 29 квітня 2020 р.; при цьому він не оскаржував перед Судом якість захисту, наданого призначеними судом адвокатами.

64. Щодо фактичних обставин Суд відзначає, що заявник знав про кримінальне провадження і висунуті обвинувачення, оскільки його три рази допитували під час досудового розслідування — спершу як підозрюваного, а згодом як обвинуваченого (див. § 7). Крім того, провадження у суді першої інстанції — так само, як і апеляційне — відбувалося без його участі, однак у скарзі заявник на це не посилається. Водночас, з огляду на обов'язок оцінювати загальну справедливість кримінального процесу, але в межах його скарги, Суд доходить висновку, що заявникові — який, за рішенням районного суду, був належно викликаний, але не подав жодних клопотань чи доказів — не перешкоджали, якби він того бажав, бути присутнім, бути заслуханим або подавати аргументи на свій захист у суді першої інстанції. До того ж він спромігся оскаржити рішення цього суду (див. §§ 11–14).

65. Отже, ця справа відрізняється від попередньої практики, де заявники не мали достатніх відомостей про провадження проти них (див., зокрема, *Colozza*, § 32; *Sejdovic*, §§ 96–102; *Hu v. Italy*, № 5941/04, §§ 52–59, 28 вересня 2006 р.).

66. З іншого боку, не можна вважати, що заявник відмовився від права бути присутнім на апеляційному слуханні, оскільки він прямо просив про відкладення слухання або зупинення провадження (див. §§ 28–29; також *mutatis mutandis*, *Bivolaru v. Romania* (no. 2), № 66580/12, § 135, 2 жовтня 2018 р.). Щоб оцінити, чи ці клопотання і загалом поведінка заявника у відповідь на кроки судової влади для забезпечення його участі (див. там

само, § 129) можуть кваліфікуватися як затягувальна тактика, спрямована на уникнення правосуддя (як вважав апеляційний суд), Суд з'ясує релевантні обставини, пам'ятаючи про межі розсуду держави у питанні наявності поважних причин відсутності обвинуваченого. Для цього Суд розгляне два головні аргументи заявника: (i) що його ніколи належно не викликали до апеляційного суду; і (ii) що апеляційний суд помилково відхилив його клопотання про зупинення провадження або відкладення слухання 29 квітня 2020 р. (див. §§ 48–50).

(ii) Повістка (виклик) до Апеляційного суду

67. Упродовж усього апеляційного провадження апеляційний суд викликав заявника за адресою у Сполученому Королівстві, яку той сам указав (див. §§ 13–14, 16). Коли ж підтвердження вручення не надійшло і рекомендовані листи виявилися втраченими, суд ініціював механізм міжнародного судового доручення (letter rogatory), аби місцеві органи в межах цього механізму доставили повістку заявнику. Попри зусилля апеляційного суду та неодноразові спроби британської влади, заявник залишався недосяжним, хоча сусіди підтвердили, що він справді мешкав за відповідною адресою (див. § 25).

68. Крім того, прагнучи зв'язатися із заявником, апеляційний суд надсилав повістки на всі поштові адреси, якими він користувався у першій інстанції, розміщував оголошення на стенді суду і навіть надсилав їх на електронні адреси, з яких від імені заявника контактували з судом (див. § 23).

69. Врахувавши ці заходи, той самий апеляційний суд, розглядаючи надзвичайну скаргу на скасування, постановив, що заявника було законно викликано в апеляційне провадження (див. § 35). Беручи до уваги зміст статей 259 і 260 § 3 КПК, на які посилалися сторони в апеляції та

в процедурі перед Судом (див. §§ 40, 49, 51), і провідну роль національних судів у тлумаченні внутрішнього права, Суд не вбачає підстав вважати це тлумачення надмірно формалістичним чи явно необґрунтованим за цих обставин (порівн. із *Gakharia v. Georgia*, № 30459/13, §§ 48–49, 17 січня 2017 р.). Погоджуючись із заувагою апеляційного суду в рішенні від 8 вересня 2020 р. щодо слухання 29 квітня 2020 р. (див. § 35, *in fine*), Суд також відзначає, що заявник знав про дати щонайменше кількох засідань, оскільки подавав клопотання з чіткими посиланнями на ці дати, зокрема про: (i) додатковий час для залучення захисника (засідання 26 червня 2019 р.; див. § 18); (ii) заміну першого призначеного адвоката через конфлікт інтересів (засідання 25 вересня 2019 р.; див. §§ 19–20); і (iii) зупинення провадження або принаймні відкладення слухання через пандемію Covid-19 (засідання 29 квітня 2020 р.; див. §§ 28–29).

70. Зміст цих клопотань, включно з посиланням на новий номер справи після роз'єднання проваджень 21 лютого 2020 р. (див. §§ 26, 28), свідчить, що заявник мав конкретні та актуальні відомості про перебіг апеляції та процесуальні рішення апеляційного суду.

71. Заявник ніколи не стверджував, що йому перешкождали будь-яким чином бути присутнім принаймні на двох зазначених засіданнях — 26 червня і 25 вересня 2019 р. — і, відповідно до наданих йому судом можливостей (див. §§ 18, 20), найняти обраного адвоката чи подати аргументи/докази на свій захист.

72. Отже, щодо твердження заявника про неналежне повідомлення апеляційним судом, Суд доходить висновку, що апеляційний суд належно виконав свої обов'язки і поінформував заявника про засідання, надаючи йому змогу ефективно брати участь у провадженні — якби він того бажав.

(iii) Клопотання заявника про зупинення апеляційного провадження або відкладення слухання 29 квітня 2020 р.

73. Насамперед Суд зазначає, що у світлі ст. 43 § 2 Декрету № 195/2020 немає підстав вважати, як стверджував заявник, що відмова апеляційного суду зупинити кримінальне провадження 29 квітня 2020 р. була свавільним або іншим чином явно необґрунтованим тлумаченням цієї норми (див. §§ 30, 39).

74. Щодо відмови відкласти слухання 29 квітня 2020 р., через що, за твердженням заявника, він не зміг залучити адвоката, взяти участь і дати показання в умовах обмежень на подорожі під час пандемії Covid-19, Суд вважає, що таку відмову — обґрунтовану затягувальною стратегією заявника — не можна оцінювати ізольовано, без урахування його ставлення до попередніх кроків судової влади, спрямованих на забезпечення його участі (див. *mutatis mutandis*, *Bivolaru* (no. 2), § 129).

75. По-перше, Суд уже зауважував, що апеляційний суд вже відкладав провадження, щоб заявник міг залучити обраного захисника для підготовки захисту, попередивши, що додаткового відкладення з цієї підстави не буде. З огляду на це, а також на те, що заявник не скористався цією можливістю і не скаржився на якість захисту призначених адвокатів, у суду були обґрунтовані сумніви щодо добросовісності його подальшого клопотання про ще одне відкладення з тієї ж підстави (див. §§ 18, 20 і § 28, *in fine*). Крім того, попри те, що на засіданні 29 квітня 2020 р. призначений адвокат підтримав клопотання про відкладення і повідомив, що не може зв'язатися із заявником (див. § 30), Суд також відзначає: непризначення заявником обраного адвоката та відсутність комунікації (зокрема електронною поштою) із судом і призначеним адвокатом свідчили не на користь його щирого наміру активно брати участь у

провадженні. Як і Уряд, Суд відзначає, що, попри наполягання заявника, нібито він не має інших засобів зв'язку, окрім поштової адреси у Сполученому Королівстві, британська влада намагалася контактувати з ним через e-mail, до якого, як вона вважала, він мав доступ; більше того, сам заявник зміг зв'язатися з апеляційним судом і надіслати сканований документ, скориставшись e-mail його партнерки (див. §§ 14, 25, 28).

76. По-друге, на жодному етапі кримінального провадження, про яке заявник добре знав, він не виявляв інтересу брати участь шляхом подання письмових пояснень чи пропозиції/надання доказів; це стосується і першої інстанції, і апеляції, зокрема періоду до запровадження суворих Covid-обмежень (див. §§ 11, 14 in fine і § 31 in fine). Далі, навіть усвідомлюючи, з огляду на контекст і наведені норми, що його клопотання про відкладення можуть не задовольнити і справу розглянуть, заявник не навів жодних конкретних прикладів чи деталей, яку саме інформацію/докази він подав би в апеляції і як саме це доводило б його невинуватість (див. § 29 in fine). Нарешті, Суд не може не відзначити, що ця зміна позиції — тобто раптове бажання особисто з'явитися до апеляційного суду — збіглася з моментом, коли через пандемію Covid-19 і обмеження на подорожі його фізична участь стала неможливою, причому навіть за його власною оцінкою було незрозуміло, коли умови зміняться (див. § 29).

77. З огляду на викладене і беручи до уваги, що кримінальна справа стосувалася подій 2009 року і надійшла до суду у 2017-му (див. § 5), Суд не вважає необґрунтованою по собі оцінку апеляційного суду про затягувальний характер зазначеного клопотання заявника.

78. Водночас, аби переконатися, що міркування щодо розумного строку і ефективності правосуддя (див. § 53) не призвели до непропорційного

впливу на право заявника на справедливий суд, Суд вважає за потрібне з'ясувати, чи мав апеляційний суд у цій конкретній справі інші дієві засоби забезпечити участь заявника. Закон № 302/2004 надавав судам два інструменти допиту обвинуваченого, який перебуває за кордоном і не може з'явитися: відеоконференцію і судові доручення (див. §§ 41–43; також *Bivolaru* (no. 2), § 137). Декрет № 195/2020 також передбачав, що, наскільки можливо, суди під час надзвичайного стану мають вживати заходів для проведення слухань через відеозв'язок (див. ст. 42 § 3 у § 39). Суд раніше зазначав (у т. ч. у контексті пандемії Covid-19), що коли учасники не можуть фізично прибути, участь у процесі через відеозв'язок сама по собі не суперечить вимозі справедливого і публічного розгляду, якщо така міра має легітимну мету, а організація сумісна з цією вимогою (див., *mutatis mutandis*, *Jallow v. Norway*, № 36516/19, § 64, 2 грудня 2021 р.; *Alppi v. Finland* (ухв.), № 15736/22, § 19, 28 листопада 2023 р.; та ін.).

79. Однак за цих конкретних обставин — зважаючи на загальну поведінку заявника (див. § 76), на те, що він був недосяжним для британської влади, яка намагалася вручити повістку, і на його твердження, що він не має електронної адреси та уникає електронної комунікації (див. §§ 14, 75) — що є необхідними для відеоконференції — Суд вважає, що непропозиція апеляційним судом участі заявника шляхом судового доручення або відеозв'язку не може ставитися йому у вину (див. також, *mutatis mutandis*, *Bivolaru* (no. 2), § 142).

80. По-третє, заявника засудив суд першої інстанції і призначив покарання у виді позбавлення волі (див. §§ 8–9). В апеляції, на яку він скаржився, апеляційний суд підтвердив і вину, і покарання, лише змінивши цивільну частину рішення (див. § 32). Тобто апеляційний суд лише підтримав вирок і покарання першої інстанції (на відміну від

справи *Constantinescu v. Romania*, № 28871/95, §§ 56–61, ECHR 2000-VIII). Нарешті, Суд надає значення тому, що справу розглянули по суті, заявник скористався національними засобами юридичного захисту, попри його фізичну відсутність, а надзвичайну скаргу на скасування апеляційний суд ретельно розглянув, навівши переконливі підстави відсутності свавілля у рішеннях проти нього, перш ніж її відхилити (див. §§ 34–36, 69).

81. З огляду на викладене, Суд вважає, що апеляційний суд зробив усе розумно можливе в межах чинної правової бази, щоб дозволити заявникові взяти участь в апеляційному провадженні (див., *mutatis mutandis*, *Bivolaru* (no. 2), § 145), а заявник своєю поведінкою протягом усього процесу значною мірою спричинив ситуацію, коли на дату слухання його апеляції — 29 квітня 2020 р. — на тлі пандемії Covid-19 він був позбавлений можливості взяти в ньому участь (див., *mutatis mutandis*, *Medenica*, § 58).

82. Ці міркування дають Суду підстави дійти висновку, що за обставин справи і з урахуванням меж розсуду, наданих національним органам, розгляд апеляції заявника *in absentia* та відмова скасувати провадження і надати йому повторний розгляд не були непропорційними. Отже, беручи провадження в цілому, загальна справедливість кримінального процесу щодо заявника була забезпечена.

83. Відповідно, порушення статті 6 §§ 1 і 3(с) Конвенції не було.

IV. Висновки та рекомендації («уроки») для України. ЄСПЛ вчергове підтвердив: *in absentia* не порушує ст. 6, якщо держава доведе належне повідомлення та реальні кроки для участі, а сторона не проявляє добросовісної взаємодії.

Для України це означає зміщення акценту з формальних доказів вручення на доказову базу «розумних зусиль» суду, інституційну підтримку дистанційної участі та мотивовану протидію затягуванню.

Далі пропонуємо структурований чек-лист «розумних зусиль» для забезпечення участі обвинуваченого у транскордонних справах та уточнює межі позитивних обов'язків держави ініціювати дистанційну участь в умовах пандемії/надзвичайного (воєнного) стану.

Рекомендації («уроки») для України:

1) Документуйте «розумні зусилля» суду: багатоканальне повідомлення (пошта, електронні засоби, міжнародні доручення), фіксація усіх спроб зв'язку, належне обґрунтування відмов у відкладенні.

2) Розвивайте і регламентуйте відеозв'язок як стандартний інструмент, але пов'яжіть його із співпрацею сторони (надання контактів, підтвердження технічної готовності).

3) Вимагайте конкретизації, чому потрібна особиста присутність і які докази/пояснення не можуть бути подані письмово або дистанційно.

4) Визначайте перелік категорій справ, які не підлягають зупиненню в екстраординарних умовах, із чіткими критеріями пропорційності.

5) Внутрішні протоколи суду щодо «останнього відкладення для підготовки» та оцінки ознак затягування.

Розроблені орієнтири придатні для процесуальних рішень українських судів щодо повідомлення, відкладення, застосування відеоконференції та оцінки поведінки сторони у справах з міжнародним елементом.